

Pyhät ja profaanit kiusaukset

Vanhaan kirjasuomeen kohdistuva sanatuokielmä

1

Kiusaus näyttää ensisijaisesti viihtyvän pahan piirissä. Nykysuomen sanakirja selittää sen sanoin 'viekotus, viettelys, houkutus, koettelemus'. Subjektiiivisesti voi kokemansa houkutuksen ja koettelemuksen joskus arvioida myönteiseksikin, mutta päällimmäisiksi kiertyvät sittenkin sanakirjan esimerkit "siveelliset kiusaukset", "kiusaus petollisuuteen, pahaan", "langeta kiusaukseen", "olla kiusausten pauloissa" — kaikki negatiivista ilmaisevia. Ensi silmäyksellä vaikuttaa siltä kuin vanhin kirjallinen perinteemme olisi samansuuntaista. Vaikka ei ilman muuta yhdistäisikään *kiusaus*-sanana ensiesiintymää, joka epäilemättä sisältyy keskiajan suomesta periytyvään isämeidän rukouksen sanamuotoon "älä johdata meitä kiusaukseen", ajatuksellisesti seuraaviin sanoihin "mutta päästä meitä pahasta" — niinkuin ei yhdistä Lutherkaan selityksissään —, niin tosiasiaksi jää, että vanha suomalainen ilmaisuaineisto sijoittaa *kiusauksen* erittäin yleisesti sekä murheellisen ja tuskallisen että itsensä pahan seuraan. Huomautettakoon heti, että *kiusaus* ja sen kantaverbi *kiusata* ovat keskeisimmin liittyneet kristillisen elämäkatsomuksen käsitteisiin.

Lutherin katekismuksen vanha suomennos, jota tässä siteeraan 1685 ilmestyneen "Suomalaisen Manualen" mukaan (Pippingin luetelon n:o 247, s. 777), antaa kysymykseen "Mikä kiusaus on?" vastauksen "Kiusaus on joca toista coettele, waiwa ja kiusa". Ja asianomaista rukouksen kohtaa se selittää näin: "Eij Jumala ketän kiusa, Mutta me rucoillem täsä, että Jumala tahdois meitä warjella, ettei Perkele, Mailma ja meidän oma Liham, meitä wiettelis ja saatais meitä epäuseon, epäillyheen ja muihin suurin Syndijn, ja jos me

sen cansa kiusatan, että me wijmein mahdaisim ylidze woitta, ja päälle päästä.” Asetelma näyttää selvältä: perkele liittolaisineen kiusaa, Jumala ei. Eikä ole vaikeata Uudesta testamentista osoittaa kohtaa, joka tarjoutuu tämän käsityksen perusteluksi. Agricolan mukaan:

A II 659 Elken kengen sanoco coska hen kiusatan, ette hen Jumalalda kiusatan, Sille eipe Jumala ole kiusaia pahuden päin, nin ei hen keten kiusa. Waan iocainen kiusatan, coska hen omasta Himosta poiswedheten ia haucutellan (vrt. nyk. Jaak. 1: 13—14 Älköön kukaan, kiusauksessa ollessaan sanoko: ”Jumala minua kiusaa”; sillä Jumala ei ole pahan kiusattavissa, eikä hän ketään kiusaa. Vaan jokaista kiusaa hänen oma himonsa, joka häntä vetää ja houkuttelee).

Tämän jälkeen tuntuu odottamattomalta, että sama katekismuksen teksti välittömästi edelle lainatun jälkeen myöntää, että on olemassa kahdenlaista kiusausta. Paitsi pahaa on olemassa erikseen hyvää kiusausta, joka ilmenee silloin, ”Cosca Jumala coettele ja kiusa meitä cuinga wahwat me olem vsosa ja rucouxesa”.

Tästä luterilaisen *kiusaus*-teologian solmukysymyksestä sai suomalainen lukija lisävalaisua mm. Andreas Elgfothin suomentamasta Johann Philip Freseniuksen ”Rippi- Ja Herran Ehtollisen-Kirjasta” (tässä Turussa 1777 julkaistun painoksen mukaan, ks. Virittäjä 1958 245), jonka s. 137 alkaa luku ”Niistä jotka owat korkeisa hengellisisä ahdistuxisa”. Siinä sanotaan mm.

Sana ahdistus merkitzee ylipään yhtä koetusta eli kiusausta, jonga kautta ihminen koeteldawaxi pannan jos han tahtoo pysyä Jumalalle uskollisna, eli luopua hänestä. Nämät kiusaaxet tulewat osittain Jumalalda osittain meidän hengellisildä wihollisildamme. — — Meidän Hengelliset wihollisemme, nimittäin mailma ja se sisällä asuwainen syndi, kiusawat meitä, että he — — mahdaisit hawaita, jos he taitawat meitä Jumalasta poisluowutta, eli että he mahdaisit meitä waiwata — —. Mutta tämän salli Jumala wihollisille wissein ja pyhään tarkoitusten tähden.

Koska Jumala kiusaameitä, niin ei tee hän sitä itze tähtensä, että hän sen kautta mahdais hawaita, jos me tahdomme pysyä uskollisna; — — waan hän tekee sen, osittain meidän itze tähtemme, — — osittain meidän lähimmäisemme tähden jne.

Jätettäköön pahan ja hyvän kiusauksen teologinen eronteko pätevämpiin käsiin. Filologian kielelle käännettynä kysymys muuttuu

merkityso pilliseksi. Sanat *kiusata* ja *kiusaus* esiintyvät vanhan kirjasuomen lähteissä siinä määrin erilaisissa ilmaisutehtävissä, että niillä on eri yhteyksissä eri tavoin tulkittavia merkityksiä. Näistä on seuraavassa kysymys.

2

Kiusaus, joka johdetaan negatiivisista vaikuttimista, saa Uudessa testamentissa ja siihen perustuvassa kirjallisuudessa subjektiksensa personoidun sielunvihollisen, jonka epiteettinä esiintyy silloin tällöin *kiusaaaja*:

A II 28 Ja kiwsaia edheskeui (vrt. Matt. 4: 3, lat. *tentator*, ruots. *frestarten*); A II 566 ettei se Kiusaia teite lehes kiusanut olis (vrt. 1 Tess. 3: 5); A I 814 etteij me kiusaian caualiste konstiste woijtetudh, ijancaikisen cadhotuxen söxeteijsi.

Positiivisesti käytettyä *kiusaajaa* ei vanhoista teksteistä voitane osoittaa, pahan tuntee Raamattu uusitussakin kieliasussaan. Eräessä kohden, missä vanha Raamattu käytti *saatana*-nimitystä ihmiseen kohdistettuna (2 Sam. 19: 22 [1642] te tahdotte tänäpä minulle tulla Sathanaxi), nykyinen suomennos on vaihtanut sen *kiusaaajaan* (tulette minulle tänä päivänä kiusaajaksi). Tämän kiusaaajan vaikutuspiiriä valaiskoot seuraavat vanhimmat esimerkit:

A II 112 [Johannes] oli sijne coruesa neliekymende peiue, ia kiusattin perchelelde (nyk. Mark. 1: 13 saatana kiusasi häntä); A II 28 Silloin Jesus wietin Hengeld corpehen senpäle, ette hen kijusataisin perchelelde (nyk. Matt. 4: 1 perkeleen kiusattavaksi); A II 173 [Jeesus] wietin Hengeste Corpehen, ia neliekymende peiue kiusatin Perkelehelde (nyk. Luuk. 4: 2 perkele kiusasi häntä); A II 174 Ja quin caiki kiusaus oli päätetty, poislexi Perkele henelde hetkexi (nyk. Luuk. 4: 13 kun oli kaiken kiusattavansa kiusannut poistui perkele); A II 470 tulcat taas iellense ychten, senpäle ettei Satanas teite kiusaisi teiden Haureudhen polesta (nyk. 1 Kor. 7: 5 ettei saatana teitä kiusaisi teidän hillittömyytenne tähden); A II 233 te oletta ne, jotea minun kiusauxisani pysytte minun cansan (vrt. nyk. Luuk. 22: 28); A II 602 [Pelastuksen toivossa] teiden pite teiten iloitzeman, Te iotea nyt wähele hetkelle (ios taruitan) waiuatan moninaisis kiusauxis (vrt. nyk. 1 Piet. 1: 6); A II 583 iotea Riekaxi tachtouat tulla, ne langeuat kiusauxeen ia Paulahan, ia moneen tyhmijn ia wahingolisijn Himohin (nyk. 1 Tim. 6: 9 lankeavat kiusaukseen ja paulaan); A II 530 [ereh-

tynyttä] ylesoijetka siweyden Hengese, Ja catzo itze päles, Ettei sine mös k i u s a t a (nyk. Gal. 6: 1 ettet sinäkin joutuisi kiusaukseen).

Agricolan Uuden testamentin *kiusata-* ja *kiusaus-*tapaukset periytyvät sellaisinaan suomalaiseseen Raamattuun uusinta käännöstä myöten. Muusta kirjallisuudesta joku lisäesimerkki:

A I 721 Mine [kuoleva] rucolen, ettes sinun armollas caikia k i u s a u x i t a w a s t a n minun sieluni wahwistaijsit, Ja wastoin caiki Perkelen ioonija, wöte minua sinun laupiudhes kiluelle (vrt. Erasmus: adversus omnia tentamenta, Gummerus 502); A I 808 Colmelda wiho-liselda me k i u s a t a m m a, eli waijwatamma, quin ouat liha, mailma, ja Perkele (vrt. Luther: Drey vorsuchung oder anfechtung haben wyr, Gummerus 586).

Finnon Rucous Kiria (1583) B 4 b mös wijmeisel k i u s a u x e l, quin tapactu Hengen haucutoxes, coska tästä surkiast mailmast eriämän pitä, — — wahwista meitä — — sitä paha Henge w a s t a n; (1615) 213 minussa ovat monet lihaliset himot ja haureudhen kipinät, jotea minua k i u s a v a t.

Hemmingin Pijspain laulud 76 Sodhat suured saattavat, Mailma, ja pirud pahad, Ihmistä k i u s a t a x e n s.

Wegeliuksen Post. I 477 himo wiettele ja hucuttele ja k i u s a.

3

Lutherin ja häntä myötäilevien teologiien kuten Freseniuksen selitys, että edellisessä kuvastuvan pahan rinnalla on olemassa Jumalan maailmanjärjestykseen kuuluvaa, uskovaista karkaisevaa kiusausta, saa tukea sekä Raamatun sanonnasta että siihen liittyvästä evankeelisesta tulkinnasta. Seuraavassa poimielma havainnollista esimerkistöä:

A III 75 [läheisen omaisen kuoltua] Jumala Caikiualdias tacton mös teite k i u s a t a, quinga te tadhotta teitenne nyt asetta; A III 123 K i u s a s i Jumala Abrahami, ia sanoi henelle — — Ota Isaach, sinun ainocanen Poicas jne.; A III 422 Vlostutki minua Jumala, ia coettele minun Sydhemen, k i u s a minua, ia ymmerde, quinga mine sen aiattelen; A III 245 Coettele minua HERRA, ia k i u s a minua, tutkistele minun Munaskuni ia minun Sydhemen.

Sorolaisen Post. I 185 Jumala k i u s a heitä [= uskovia] ia löytä että he owat hänelle kelwoliset; ib. 186 Jumala k i u s a i s i Abrahami ia käski uffrata hänen poicans Isachin.

Biblia (1642) 2 Moos. 15: 26 Sijnä pani hän [Jumala] heidän eteens käskyn ja oikeuden ja k i u s a i s sijnä heitä.

Myös Jeesus *kiusaa*:

A II 260 Mutta sen hen sanoi kiusaten hende [Filippusta]. Sanamuoto periytyy Joh. 6: 6:ssa kauas 1800-luvun lopulle.

Francken Post:n suomennos I 157 Tällä tawalla koetteli nyt ja kiusais Herra Jesus Opetuslapsiansa.

Itse isämeidän rukouksen lause ”älä johdata jne.” kielteisessä muodossa edellyttää Jumalan sallimien (johdattamien) kiusausten olemassaoloa. Tässä mielessä tähän liittyviä lisäesimerkkejä ovat mm. seuraavat:

A I 553 Ele mös meite coetuxehen eleke kiusauxehen wie, mutta paramin auta meite sinun hengelles, meiden Lihame hilitzemen; A II 614 Herra taita ne Jumalalliset kiusauxista pelasta, Mutta ne wäret Domiopeiuen asti ketke pijnatta (vrt. nyk. 2 Piet. 2: 9 pelastaa jumaliset kiusauksesta); A II 659 Autuas ombi se Mies ioca Kiusauxen kersipi, Sille coska hen coeteldu ombi, pite henen saaman sen Elemisen Crunun (vrt. nyk. Jaak. 1: 12 kiusauksen kestää); A II 658 piteket se sulana Riemuna, coska te moninaiijn Kiusauxijn langeta (vrt. nyk. Jaak. 1: 2 joudutte moninaiisiin kiusauksiin); A I 837 Emme me rucole etteij meiden pideis kiusattaman, mutta etteij me kiusauxisa woijtetaijski; A I 534 Jos mine waijuatan, ja kiusatan monella tuscalla, em mine pahutta pelke (vrt. Tuomas Kempil. Si fuero temptatus et vexatus tribulationibus multis, Gummerus 312).

Francken Post:n suomennos I 157 [Opetuslasten] uskon koetus ja kiusaus nousi korkeimmallen [kun Jeesus ryhtyi ruokkimaan viittätuhatta miestä viidellä leivällä ja kahdella kalalla].

Voi monin tavoin osoittaa, että *kiusata* kaikessa tähän mennessä esittämässäni aineistossa merkitsee ’koetella, panna koetukselle’. Tähdellinen on usein toistuva konsosiaatio *kiusaus* ~ *koetus*, missä jälkimmäisen sanan tavallinen uskonnolliskielinen merkitys on ’koettelemus’. Kysymyksessä on entisaikaan suosittu tyylikeino kerto; tautologia, joka kuitenkin tietoisesti on välttänyt tautofoniaa. Apuaan tarjoavat myös rinnakkaistekstit. Latinankieliset lähteet viljelevät miltei poikkeuksetta sanoja *tentare*, *tentatio*, saksalaiset *Versuchung*, *Anfechtung*, Kustaa Vaasan ruots. *Biblia fresta*, *frestelse*. Agricolan esimerkin III 123 jo ensimmäinen Raamattumme korjasi asuun ”coetteli Jumala Abrahami” jne. (1 Moos. 22: 1). Sen sijaan Ps. 139: 23 ja 26: 2 (A III 422, 245) jäivät korjaamatta, ehkä siksi, että lähinnä kysymykseen tuleva synonyymi *koetella* sisältyi ennestään Agri-

colan näille jakeille antamaan sanamuotoon. Uusin suomennos on nämäkin korjannut, esim. Ps. 139: 23 Tutki minua, Jumala, ja tunne minun sydämeni, koettele minua ja tunne minun ajatukseni. Mielenkiintoinen on edellä esitetty paratagma A I 534 "vaivataan ja kiusataan" jossa Tuomas Kempiläisen "temptatus et vexatus" näyttää käännetyin edestakaisin: *vexatus* mm. 'vaivattu, ahdisteltu, rasitettu, rääkätty'. Tuonnempana tulee nähtäväksi, että *kiusata* myös merkitsee 'vaivata, ahdistella, ärsyttää' ym. samanlaista.

4

Hieman yllättävältä saattaa tuntua, että eräissä Uuden testamentin tunnetuissa yhteyksissä, joissa latina edellisten tapausten tavoin tulkitsee alkutekstiiä *tentare*-, saksa *versuchen*- ja ruotsi *fresta*-sanan avulla kuten Agricolakin yhtä johdonmukaisesti *kiusata*-verbillä, Agricolan verbi on saanut säilyä uusimpaan suomennokseen asti. Tarkattakoon seuraavia:

A II 67 Nin edhestulit henen tyghens ne Phariseuset ia Sadduceuset k i u s a t e n hende, ette hen merkin Taiuasta osotais heille (vrt. nyk. Matt. 16: 1 kiusasivat häntä). Sama asetelma A II 132 = Mark. 8: 11 (nyk. kiusaten häntä). Edelleen II 75 = Matt. 19: 3, II 138 = Mark. 10: 2, II 86 = Matt. 22: 35, II 268 = Joh. 8: 6. Vastaavissa tilanteissa Jeesus vastaa: A II 85 Mite te k i u s a t minua wlkocullatut? (nyk. Matt. 22: 18 Miksi kiusaatte minua), II 145 Mite te minua k i u s a t t e (= Mark. 12: 15), II 228 Mite te minua k i u s a t t a (= Luuk. 20: 23).

Nykypolven suomentaja on toisin sanoen halunnut sijoittaa nämä fyysillisestä ihmisestä lähteneet "sanoista solmiamaan" pyrkivät kiusaamistapaukset toiselle koettelemisen tasolle kuin uskon ja moraalisen lujuuden koeteille panemisen "kiusaukset". Aivan kuin näissä "kiusaamisissa" olisi haluttu kuulla ikävän, häرنäilevän haasteen sivuääni: Quid me tentatis? Hwj fresten j migh? Miksi kiusaatte minua — käytte kimppuuni, ahdistelette minua kysymyksinenne, tutkitte, panette laintuntemukseni (— ette uskoani tai luonnettani) koetukselle?

Tämmöisissä lähestytään jo profaanin kiusauksen aluetta, mutta jäljellä on vielä jokunen uskonnon alan aspekti.

Evankeliumeissa kerrotaan, miten Jeesus karkottaessaan kiusaajansa sanoo:

A II 29 kiriotettu on, Ei pide sinun k i u s a m a n sinun Herras Jumalatas (nyk. Matt. 4: 7 Älä kiusaa Herraa, sinun Jumalaasi); A II 174 Sanottu on, Ele k i u s a sinun HERRAS JUMALAS (vrt. nyk. Luuk. 4: 12).

Samoin Westhin teksti 149 se on kirjoitettu, Eij sinun pidhä k i u s a m a n herras sinun Jumalatas.

”Kirjoitetun” löytää esim. 5 Moos. 6: 16:sta, missä 1642-vuoden Raamatun mukaan sanotaan:

Ei teidän pidä k i u s a m a n HERRA teidän Jumalatan, nijncuin te händä k i u s a i s i t t e Massas.

Kaikissa näissä *kiusata* on pysytetty. Ihmiseltä kielletty Herran ja Kristuksen kiusaaminen pääsee silti näkyviin monen monissa yhteyksissä:

A I 104 [Meribassa] teiden iset minua k i j u s a s i t (vrt. III 351, nyk. Ps. 95: 9 teidän isänne minua kiusasivat); A III 323 Ja he k i u s a s i t Jumala heiden sydhemisens (vrt. Ps. 78: 18, suunnilleen sama III 325 ja 326 = Ps. 78: 41 ja 56); A II 325 Sanoi sitte Petari hennelle, Mixi te oletta sosionut keskenen HERRAN Henge k i u s a m a n ? (nyk. Apt. 5: 9 yksissä neuvoin käyneet kiusaamaan); A II 354 Mixi te sis nyt k i u s a t Jumalata (nyk. Apt. 15: 10 kiusaatte Jumalaa); A II 477 Elken me mös Christusta k i u s a t k o, ninquin mwtomat heiste k i u s a s i t hende (vrt. nyk. 1 Kor. 10: 9).

Biblia (1642) 2 Moos. 17: 2 mitä te torutte minun cansani? Mixi te k i u s a t t e HERRA? (nyk. Miksi kiusaatte Herraa?).

Sorolaisen Post. II 517 ios iocu tahdoisi anda itzens Weten ylpeydestä — — nijn se k i u s a i s i Jumalata ia huekuisi sijnä.

En pidä mahdottomana, että lapsena Hämeessä oppimani varoitus ”älä kiusaa t. älkää kiusatko Jumalaa” on Sorolaisen Postillasta peritty. Se esitettiin, kun hankkeissa oli jokin uhmahenkinen tai uhkarohkea yritys, nimenomaan mm. myrskyiseen vesistön ylitykseen antautuminen, jommoisessa olin itse usein mukana. Jumalan *kiusamiseen* Raamatun esittämissä tapauksissa on sisältynyt ärsyttävä, röyhkeä ja kapinoiva käyttäytyminen, oikealta tieltä poikkeaminen vastoin parempaa tietoa.

5

Suomenkielisen Raamatun omasta sanonnasta ei varsinaisesti tapaa muulla tavoin luokiteltavia *kiusata*- ja *kiusaus*-tapauksia kuin edelli-

sestä on ilmennyt. Muusta vanhasta uskonnollisesta kielenkäytöstä poimin esille affektisen tapausryhmän, joka näyttää rakentaneen siltaa kohti sitä kielitajuntamme äärtä, missä odottavat vuoroansa esim. *kiusallinen, kiusoittava ja kiusa* tai Aleksis Kiven *kiusattava asia* (KT I 118). Suunnan näyttäjänä on edellä mainittu *temptatus et vexatus, vaivataan ja kiusataan*.

V. 1622 ilmestyi Molinuksen kirjapainosta Riiassa suomennosteos *Ristit ja Kiusaukset*, jonka esipuheessa suomentaja, turkulaissyntyinen Carolus Pictorius kiittää Bibliaa, ”josta me, ninquin yhdest riekast sielun Apoteehist, caickinaisen lohdutoxen ja wirwotuxen, was-toin caieki kiusauxia, suru, murhet ja tusca, meillemme ilman hinnat osta taidam”. On oireellista, että *kiusaus* monesti, kuten tässä, esiintyy *ristin, murheen, surun ja tuskan* rinnalla tietynlaisen koh-talon tunnusmerkkinä: *kiusaus* tietää monenlaista kärsimystä.

A III 201 Neiste caikinAISist [Daavidia kohdanneista] swrimist Tuskist, Waiuoist, Kiusauxist, Pacoist, Adhisto-xist, Catehist, Wihoist, Wainoist, Weiumisist, Radholisist [= maan-pakoaajoista], Capinoist, Sodhist, Synnein Rangastoxist, ia monista hirmulisist Sydhemien murehist ia kiwuista. Jotca hen caiki — — kersi — — ombi hen dieteranut — — moninaiset Psalmit ia Weisot; A III 200 [Daavid] mös caiken eliaicans, swrimis tuskis, waiuois ia kiusauxis pakitettu ia adhistettu oli; A I 523 [Otsikko:] Tuscas kiusauxes ia wastoinkieumises Rucous; A I 786 ette me tesse rauhattomas mailman Meres, swrilla kiusauxilla, raseahilla waaroijlilla ia hädhille, ia hirmulisella waijnolla, ymberins piritetyt olema.

Westhin teksti 153 sine [kuoleva] kiluotuxes eli kiusauxes löydhät sinus wielä sanghen heikoxi vscosa.

Finnon Rucous Kiria (1583) D3a lohdata mös sinun pyhän Henges cansa caickia nijtä, iotca ouat iosakin murhes, köyhyses, näliäs, fangiuxes, taudhisa, lapsen pijnas, meren hädhäs, ia muisa sencaldaisisa kiusauxis, tuskis ia wastoinkäymisis.

Manuale 1685 557 [Otsikko:] Perkelen, hänen jäsenittens ja mailman wainoist, kiusauxist ja muista tuskist.

Kirkko-Laki (1688) Aa3a [Hakemiston viite:] Kiusattuiden ja adhistettuain oppiminen.

Virsikirja (1789-vuoden painos) 284 [Otsikko:] Murhen, Ristin, ja Kiusauxen alla.

Erityisesti Finnon pitkä vastoinkäymisten ja vaarojen luettelo on valaiseva. Se päättyy sanontaan ”ia muisa sencaldaisis kiusauxis,

tuskis ja wastoinkäymisis". Jaakko Raumannuksen suomentamassa "D. Martinus Lutheruxen Catechismus Se Suurembi" (1674) s. 175 opetetaan rukoilemaan, "ettei hän annais meidän taaperin langeta, eikä kiusausten tuskisa poispoiketa". Agricolan Rukouskirjassa (A I 814) puhuja tuntee olevansa "caikisa kiusa uxen W a a r o i s a , i a m ö s k e s k e l l e t u s k a i n l a i j n e h i s a". Tässä liikutaan erisuuntaisten *kiusausten* ristiaallokossa: olivatpa kristityn ahdistukset Jumalan lähettämiä koettelemuksia tai perkeleen Jumalan luvalla virittämiä ansoja, niitä myötäili tuska. Mutta kääntäen myös kaikki vastoinkäymiset, vaivat, kivut, köyhyys, murhe jne. olivat tulkittavissa *kiusauksiksi*, joihin ei ollut helppo alistua nurkumatta. Ne merkitsivät "ristiä", joka vain harvalla valitulle oli pelastuksen merkki. Miten lienee Agricolan lukija tulkinut 1 Piet. 1: 6:n sanat (A II 602), että uskovia "nyt wähele hetkelle (ios taruitan) waiuataan moninaisis kiusauxis". Saattaahan olla, että *kiusaus* ja *kiusa* jo silloin pyrkivät samastumaan. Mitä on juuriltaan *kiusa*?

6

Vaikuttaa oireelliselta, että vanhasta kirjasuomesta täytyy etsimällä etsiä *kiusa*-substantiivin esiintymiä. Joku adverbiksi kivettynyt sijamuoto on tavattu:

Biblia (1642) 2 Makk. 6: 29 [90-vuotias Eleazarus, jota pakanalliset valloittajat vaativat syömään epäpyhää sianlihaa, sanoi mieluummin kuolevansa kuin suostuvansa] Cosca hän nämät sanat puhunut oli, wietin hän waiwatta. Mutta ne jotca händä johdatit, ja ennen hänen ystäwäns ollet olit, julmistuit hänen päällens nijden sanain tähden: Sillä he luulit hänen kiusalla sanonen.

Wirzeniuksen suom. Lohdullinen Kanssapuhe (1770) B3b että minä aututeni pitäisin senkaltaisena työnä, jonga Jumala sinulle kiusaxi täyttä tahtoo.

Ganander Lexicon sv. *kiusa*: juuri suurella kiusalla, med stor möda; kiusan perästä, näppeligen, med mycket åliggande.

G. Idmanin ja G. Polvianderin 1700-luvun lopulla pääasiallisesti Etelä-Hämeestä tallettamien sananlaskujen joukossa ovat Matti Kuusen mukaan (Vanhan kansan sananlaskuviisaus, 1953, s. 20) mm. seuraavat: "Perseellensä porsas kiusaa tekee, kuin hän purtilonsa kaa-

taa" (Idman), "Perseelleen porsas kiusaa tekee, kuin ruokapurttilonsa maahan sysää" (Polviander), "Kiusa lankee omaan kuppiin" (Idman). Florinukselta tämä aines vielä puuttui. Sanakirjantekijänä Florinus on kuitenkin osoittanut tuntevansa *kiusan*, mistä kirjoitelmani lopussa vielä kerron. Pääleksikografimme Daniel Juslenius sai "Suomalaisen Sana-Lugun Coetukseensa" *kiusa*-sanana ('irritamentum, irritatio, harm, förtret') Vaasan komministerin Andreas Aspegreenin kokoelmasta, mitä myös voi pitää eräänlaisena harvinaisuuden todisteena. Omasta takaa hänellä olivat vain *kiusata*, *kiusaella*, *kiusaus*, *kiusaaja* ja *kiusaamatoin*. Viimeinen näistä oli esiintynyt muuten jo Westhin tekstissä (131 mö sangen heikodt ia kiusamattomat vskosa olema), Juslenius selittää sen 'non tentatus, ofræstad'. Nykykielen kannalta on kieltämättä yllättävää, että pesyeen 'kantasana' näin piileskelee vanhan kirjasuomen taka-alueilla.

"Suomen kielen etymologisen sanakirjan" I osassa Y. H. Toivonen esitti *kiusa*-pesyeen sanoille vastineita vatjasta (*tšiuzata*), virosta (*kius*, gen. -u, *kiusata*, *kiusatus*, murt. *kiusaus*) ja liivistä (*kiüzê*, *kiüvzê* 'kiusata, piinata') sekä yhtyen Thomseniin ja Setälään (ks. FUF XIII 388) palautti tämän sanueen germ. verbipesään, jonka piiristä on todettu mm. merkitykset 'koetella, valikoida, haluta, toivoa, ottaa ulos, anastaa'. Luonnollisinta on edellyttää, että lainaus on tuottanut itämerensuomalaisen ryhmän länsi-eteläisiin murteisiin pelkän verbin. Suomessa on *kiusata*-verbistä analogisesti lohjennut *kiusa*. Deverbaalina pitäisin myös viron *u*-vartaloista *kius* 'kiusan-teko ym.'

7

Kirkon kieli valtasi menneinä vuosisatoina *kiusata*-pesyeen niin täysin tarkoituksiinsa, että merkkejä sen profaanista alkuperästä ja käytöstä tavoittaa vain tarkoin seulomalla vanhan kirjasuomen muistomerkeistä. Jos germaaniseen kantaverbiin muinaisuudessa lieinee muun ohella liittynytkin jotakin taianomaista (ks. esim. HELLQUIST Svensk etymologisk ordbok s.v. *tjusa*), niin ei suomalaisen sanan alkumerkityksiä tarvitse etsiä arkikäyttöä syvemältä.

Esittelen pienen poimielmani lähtien merkityksistä, jotka ovat tavallaan uskonnollisen ja profaanin yhteisomaa, ja etenen niistä jälkimmäisen suuntaan.

a. *kiusata* 'kokea'

Sorolaisen Post. I b3b hän kyllä tiesi, ia itze usein oli sen kiusan u t, cuinga Satanas aina wiha ia waino Jumalan P. sana.

Biblia (1642) Jobin esip. [Arvokkaimman Jobin kirjasta] ymmärtävät ainoastans ne jotca kiusawat ja tundewat, mikä on kärsiä Jumalan wiha ja duomiota (vrt. ruots. som ock förfara och kenna).

Tähän yhteyteen kuuluu varmaan myös Westhin tekstin 154 [Kristus] meiden edhesten kiusasi ia alameni sen catkeran cuoleman.

b. *kiusata* 'yrittää, ryhtyä yritykseen'

A II 357 he sis menit Mysian, ia kiusasit Bithinian lepitze waelda (vielä 1800-luvun lopulla Ap.t. 16: 7 kiusasivat, nyk. yrittivät lähteä); A II 366 nin monicadhat Juttat ymberinswaelsit, iotca olit Lumojat, ia kiusasit mainita HERRAN JESVSEN Nime (1800-luvun lopulle Ap.t. 19: 13 kiusasivat, nyk. rupesivat lausumaan).

Sorolaisen Post. I 725 [Opetuslapset] vscaisit senpäälle, että he olit wäkwät ia wanhat calamiehet — —. Sentähden he mös sait kiusata mitä he omalla wäelläns sait; ib. 183 caicki yxi toisensa cansa kiusaten, sen maalin iälken tarcottawat ia ambuwat, että he woittaisit sen rahan cuin ylöspandu on.

Biblia (1642) Ilm. esim. Moni on sitä [Ilmestymiskirjan selittämistä] kiusannut, ja ei cuitengan ole jotain wahwa tähän päiwän asti löytänyt.

c. *kiusata* 'kokeilla, kokeeksi tehdä tai tutkia'

A I 37 [Astrologisen wiisauden mukaan onnistumisen edellytykset olivat hyvät] Consti kiusata [seitsemänä kuukautena vuodessa, huonot huhti-, elo ja lokakuussa].

Sorolaisen Post. II 159 Tiedämme myös caicki luomat täsä Meresä, ia olemma monda kerta ne kiusannet — — olemme myös sen kiusannet, että Yöllä paras Calan saalis on; ib. 654 [Jumala] annoi hänen kiusata Lääkäreitä, jotca eij cuitengan taitanet — — händä terwexi tehdä; ib. sijtte äskein, cosca hän caicki wälicappalet oli kiusanut, ia ymmärsi ettei ne händä taitanet autta, Nijn Jumala sijtte tuli awun cansa.

Tässä yhteydessä huomautettakoon seuraavistakin:

Westhin teksti 183 [On oikein] että sinä Sinus itze kiusat ja tutkit.

Speitzin Vuorityöaset. suom. D4 [Koulutuksen saaneiden on saatava todistus] että he sitten machtawat wapahesta cogetella ja kiusata idziäns.

d. *kiusaus* 'kokeilu, kokeeksi käyttö, tarkistus tms.'

Martti 104 Waihetta mies heuoiſen eli Tamma[n] — — ia pitä 3. öötä, se cutzutan kau pan ki u s a u s, niſn pitäkän cumbikin quin saanut on (vrt. Ljungo ML 136 caupan coietus aika).

e. *kiusaus* 'vankeus, vankila'

Kollanius 22 maatean ewcaudhen Kuningan ki u s a u x e s a, syödhen wettä ja leipä; ib. 203 Käskyläisen tule hänen [= miehen-tappajan] Cuningan Ki u s a u x e n panna ja siellä kätöksä pitä; ib. 373 [Velkavanki] andacan täydhen culutoxestansa, jonga hän Ki u s a u x e s a hucutti.

f. *kiusata* '(tuomarina) tutkia'

Martti 113 [Todistajia] pitä mös käreiäs ki u s a t t a m a n, eroitetut, niſn ettei yxi cwle, mitä se toinen tunnusta (vrt. Ljungo ML 146 heiden pitä mös käräiäs erotetut, tutkittaman); ib. 142 [Miehen-surmaajan] kuningas taita ki u s a t a, ios hän tapoi tahdollans eli hädhälläns (vrt. Kollanius 190 Cuningas andacoon coetella); ib. 13 kihlacunnan nimitöxen pitä sen syn ki u s a m a n heidhän todhistus walallans (vrt. Ljungo ML 28 sen syyn edzittelemän, Kollanius 31 asian tutkiman).

g. *kiusata* '(kuumentamalla, polttamalla, sulattamalla, kosteuttamalla) käsitellä, karkaista'

A I 814 eosca me ninquin culta tulesa ki u s a t u d h, ja ki u s a u x e n tulella pudhistetudh, madhaijsim meiden iooxun autuallisesta lopettaa (lat. instar — — tentationum igne purgati, Gummerus 592, vrt. myös A II 602 quin se catoua Culta, ioca Tulella coetellan).

Sorolaisen Post. I 185 Hän [Jumala] ki u s a heitä [uskoviaan] ninquin culta vunisa.

Sorolaisen Katek. 383 Ninquin vijna ki u s a udhet savi astiat, niſn mös suru ia murhe ihmisen sydhämen.

8

Tähän ennätettyäni en voi — vastoin kirjoitelmani yleistä suunnitelmaa — olla poikkeamatta kansankielen aineskokoelmiin, jotka ensi silmäyksellä näyttävät mitään sanomattomilta *kiusata*- ja *kiusaus*-sanojen suhteen. Tuttu kirjakielinen ympäristö on kaikkialla vastassa, vain *kiusa*-substantiivi on vetänyt puoleensa runsaasti nuorta affektista fraseologiaa. Yksi poikkeus, toistaiseksi vähän tunnettu, on olemassa.

Lönnrotin isossa sanakirjassa mainitaan *kiusattu koivu* 'seggjord björk, björkvirke som ömsom hållits ute i regn eller under takdropp och inne i varmt rum'; "kiusatusta koivusta tehdään kärryyn ja waunuin pyöriä". Myöhemmin on merkitty muistiin tätä vastaava tieto Vampulasta (Eino Lepistö 1940): Entisajan puusepät kuivasivat tarveaineet useampaan kertaan ja välillä aina kostuttivat ne. Tällä *kiusaamisella* ehkäistiin puun karsastelu ja "veteleminen": *koivu on semmosta että se vettää pinnallens jolsei stä kiusaa*.

Sukua tälle tekniikalle on nykyaikainen betonin valanta, sitä kun pitää kovettamisvaiheessa jatkuvasti valella vedellä. Tampereella kuuluvat työmiehet nimittävän tätä käsittelyä *kiusaamiseksi*.

Samanniminen menetelmä tulee vastaan lihan palvauksen yhteydessä esim. Karkussa (Lilli Parvento 1958): Lihoja palvatessa annettiin niille vuoroin löylyä ja katajansauhua. Tällä tavalla lihat 'karaisuivat' kestävämpään enemmän löylyä. Tämä oli sitä lihojen *kiusaamista*. Ja Ruovedellä (Ritva Peltonen 1951): *käytettiin paljo — tätä uunipalavia mul loppina ollessani / että niin kauvvan sitä kiusattiin siellä* [palvattavaa lihaa uunissa] *kun se oli kystä*.

Eräiltä henkilöiltä olen yksityisesti kuullut, että esim. Jalasjärvellä "ränkipuuta" *kiusattiin*, ettei se "vetelisi", ja ainakin vitsasten, ehkä raudankin käsittelyyn kuului *kiusaaminen*. Myös Längelmäellä olisi tarkistamattoman tiedon mukaan samantapaisista teknillisistä menetelmistä (vitsasten, viikateraudan? suhteen) käytetty *kiusata*-verbiä. Näin Sorolaisen uusien saviastioiden *kiusaaminen* viinin väällä ja hänen sekä Agricolan tuntema kullaan *kiusaaminen* uunissa saavat syvyyttä ja selvyyttä eräistä osista Länsi-Suomen vanhaa kulttuurialuetta saaduista tiedon muruista. *Kiusaamismenetelmään* on kaikissa tapauksissa sisältynyt vähittäinen valmennus, jossa jatkuva silmälläpito, koettelu ja kokeilu ilmenee konkreettisen alueella. Aiheetta tai aiheellisesti tässä yhteydessä sopii huomauttaa *vaijata*-verbin joutumisesta vastaavanlaisiin merkitystehtäviin.

Jäämättä odottamaan lisävalaisua, jota toivon erikoiskyselyin vielä kiertyvän esille kansanmurteista, kokoan vanhasta kirjasuomesta saatavan kuvan seuraaviin kehyksiin.

kiusata-verbin aikaisinta käyttöaluetta ovat olleet eräät konkreettiset elämänpiirteet. Se on eri vivahtein tarkoittanut mm. tekoainesten ja välineiden käsittelyä, muokkaamista, käyttämistä, kokeilemistä,

kypsyttämistä, jalostamista, viimeistelyä. Milloin on *kiusattu* puuta, milloin savea, milloin lihaa, metallia. Edelleen on *kiusattu* apajapaikkaa, kalan pyyntiä, parannuskeinoja, lääkkeitä ja lääkäreitä, jopa oikeudessa syytettyjä ja todistajiksi kutsuttuja ("tunnustajia"). Tämän suomalaisen "kouriintuntuvan" aineiston yhtä hyvin kuin germaanisen alkulähteen perusteella näyttää 'koettamisen' merkitys riittävän väljästi otettuna sopivan itämerensuomalaiseksi alkumerkitykseksi. Kaikki abstraktiset merkitykset kuten 'utkia, saavuttaa kokemuksia, kokea, panna koetteille (mm. jonkun luotettavuus, uskollisuus)' juontuvat yhteisiä tai erillisiä teitä tästä lähteestä. Aiheetonta ei ole ollut kiinnittää huomiota usein toistuviin konsosiaatioihin *koetella* ~ *kiusata*, *koetus* ~ *kiusaus*. Esimerkistöistäni voisi helposti poimia muita vastaavanlaisia, vaikka harvemmin todettuja: *tutkia* ~ *kiusata*, *vaivata* ~ *kiusata*, *kiusaus* ~ *paula* ym.

kiusaus-sanan yhteydessä herättää erityisesti huomiota voimakas-affectinen kenttä 'koetteleva, epämieluisa kokemus', kuten *vastoinkäyminen*, *vaiva*, *tuska*, *risti*, *murhe*, jotka eräissä tapauksissa on konkretisoitu perin havainnollisesti. En pitäisi mahdollisena, että juuri tästä kentästä on lähtöisin myöhäinen sana *kiusa* sellaisten lähelle tulleiden analogiaesikuvien vaikutuksesta kuin *vaivata*: *vaiva*. Paimion kirkkoherran Henrik Florinuksen sanakirjassa (käsillä ovat 1683-vuoden *Nomenclatura* ja 1708-vuoden *Vocabularium*) *kiusaus* esiintyy 6. luvussa seuraavassa käsitelympäristössä: *Risti*, *murhe*, *Tusea*, *waiwa*, *Kiusaus*, *Wainomus*. Aiheeni kannalta merkittävää on, että 8. luvussa, jossa luetellaan hyveet ja paheet niin että toisesta siirrytään toiseen läheisesti assosioituvaan, käsitejaksossa, joka latinaksi on "Blasphemia, Abominatio, Malevolentia, Invidia, Aemulatio, Odium, Simultas", Florinus suomentaa sanan *aemulatio* ['kilvoittelu, kilpailu, kateus'] vaihtoehtoisesti 'Kijwaudesä seuramus', 'kiusa' ja 'cateus'. Näin *kiusa* saapuu sanakirjoihimme mielenkiintoisessa ympäristössä: edellä *pahansuomus* ja *kateus*, jäljessä *kateus*, *viha* ja *vaino*. Se ei tässä ole vielä kaukanakaan *kiusauksen* ympyröistä. Tulkinta, jonka Juslenius antoi sille Aspegreenin mukaan, oli jo kulkenut eri-näisten lisäsuodattimien läpi.

Varsinaista *kiusaus*-sanana uudissuuntausta yritti puristisista tennesseistään huomatuksi tullut lainsuomentaja Abraham Kollanius (ks. Virittäjä 1926 113—127), joka koetti kriminaalisanastomme ruotsalaisperäisen *fängius* 'vankeus, vankila' -sanana korvata *kiusauk-*

sella — tietysti juuri tämän affektisuuteen nojaten. Muistettakoon, että esim. Finnon pitkässä "kiusausten" luettelossa oli mm. *fängius*. Saman kokemuksiin sana *radoillinen*, myöhempi *raadollinen* 'kulkuri, maanpakolainen', on saanut affektista lataustaan ja sekaantumistaan *raato*-sanaan kiittää muuttumisestaan hengellisen kielen "kiusatuista" kiusatuinta merkitseväksi: 'ylen kurja, viheliäinen, saastainen'.

MARTTI RAPOLA: *Zum Bedeutungsbereich von k i u s a t a und k i u s a u s im alten Schriftfinnischen*

THOMSEN, SETÄLÄ, TOIVONEN u.a. haben den germanischen Ursprung des ostseefinnischen (nur in den westlichen und südlichen Sprachen vorkommenden) Verbs *kiusata* aufgezeigt (s. FUF XIII 388, TOIVONEN Suomen kielen etymologinen sanakirja I 203); die ursprüngliche Bedeutung war 'versuchen'. Das scheinbare Stammwort *kiusa* 'irritamentum etc.' ist zweifelsohne sekundär. In der alten finnischen Schriftsprache sind einige Spuren des konkreten, alltäglichen Verwendungsbereiches des Verbs *kiusata* erhalten; als Objekt standen Stoffnamen wie z.B. Gold und Lehm, oder Geräte, z.B. Fischnetze, auch Medizinen, weiterhin Personen als Ausführende verschiedenartiger Aufgaben, z.B. Ärzte oder vor weltliche Gerichtshöfe geladene Zeugen und Angeklagte. In der alten finnischsprachigen Literatur, die grösstenteils religiösen oder biblischen Inhalts war, bedeutete *kiusata* 'versuchen, jemanden prüfen'. Das am häufigsten vorkommende Subjekt war der Satan, der den Menschen in Versuchung führt und zur Sünde verleitet, daher die Benennung *kiusaaja* 'der Versucher'. Auch Gott, der den Glauben und die Treue derjenigen, die an Ihn glauben, auf die Probe stellt, steht als Subjekt. Dementsprechend bedeutet *kiusaus* in der religiösen Sprache 'Versuchung, Verlockung' oder 'Prüfung (des Glaubens, des Gehorsams)'. Diese andere abstrakte Bedeutungen sind auf die ursprüngliche Bedeutung 'versuchen' zurückzuführen.

Beim Wort *kiusaus* muss ganz besonders das starke affektive Feld beachtet werden. Dies Feld umfasst verschiedene Prüfungen und Unannehmlichkeiten des Menschenlebens: Mühe, Not, Angst, Sorge, das Kreuz u.dgl. Gerade diesem Feld entstammt wahrscheinlich das jüngere Wort *kiusa*, das in der alten Schriftsprache noch kaum anzutreffen war. Eine Analogie bot womöglich das Wortverhältnis *vaivata* : *vaiva* = *kiusata* : *x*. Im Neufinnischen steht das Wort *kiusa* im Mittelpunkt der ganzen hier behandelten Wortfamilie, hat zahlreiche Ableitungen erzeugt und die Gebrauchsweisen der alten finnischen Schriftsprache grösstenteils verdrängt.